

Itämerensuomalainen näkökulma kieliopillistumiseen

1. Johdanto

Kieliopillistumisella tarkoitetaan kielessä jatkuvasti vaikuttavaa prosessia, jossa leksikaalinen yksikkö kehittyi kieliopilliseksi: alkuaan konkreettistarkoitteinen sana muuttuu kieliopillisen suhteen ilmaisimeksi. Kieliopillistumisella ymmärretään myös kyseisen prosessin etenemistä siten, että kieliopilliseksi muuttunut yksikkö saa uuden tai uusia, abstraktimpia merkityksiä, joko vanhan merkityksen rinnalle tai sen tilalle. Kieliopillistumisen mekanismit eivät eroa muista kielen muutosten mekanismeista: edellytyksenä on (kaksitulkin-taisen) rakenteen reanalyysi ja tätä tietä syntyneen uuden tulkinnan laajene-minen (esim. Harris–Campbell 1995, 19–20). Kieliopillistumisen käsittely it-senäisenä kielen muutostyyppinä on kuitenkin perusteltua siksi, että se kos-kettaa suoraan kielen systeemiä.

Kuvailen ensin lyhyesti joitakin kieliopillistumisprosessin ja siihen osal-listuvien kielen yksikköjen ominaisuuksia. Tavoitteenani on antaa määritelmänomainen kuvaus siitä, mitä kieliopillistuville yksiköille tapahtuu. Sitten käsittelen prosessin analogisia mekanismeja sekä rakenteen että merkityksen kannalta: syntaksi ja semantiikka kulkevat koko ajan käsi kädessä niin muu-toksen käynnistymisessä kuin sen leviämisesäkin. Tämän jälkeen käsittelen yksisuuntaisuushypoteesiä ja pohdin sen ehdottomuutta. Käytän lopuksi esi-tykseni havainnollistukseen suomen ja erityisesti viron *käsi*-sanan kehitystä 'ihmisen ja muiden kädellisten lahkoon kuuluvien eturaajaa' merkitsevstä sanasta omistusta tai tilaa ilmaisevaksi suhdesanaksi.

2. Kieliopillistumisen vaiheita ja mekanismeja

Kieliopillistumista pidetään tyypillisesti yksisuuntaisena prosessina. Leksi-kaalinen sana voi muuttua kieliopilliseksi ja edelleen kieliopilliseksi abstrak-

tistunut yksikkö voi abstraktistua lisää, mutta ei päinvastoin. (Esim. Heine ym. 1991, 4, 51–52; Harris–Campbell 1995, 336–338.) On esimerkiksi selvää, että suomen *pää* ja viron *pea* ovat kehittyneet nominista postpositioivartaloksi eikä päinvastoin. Selvänä pidetään myös sitä, että lokaalista suhdetta ilmaisevat kieliopilliset yksiköt ovat levinneet myös temporaalisen merkityksen ilmaisimiksi eikä päinvastoin. Esimerkiksi suomen *päälle*-sanan temporaalinen merkitys ’jälkeen’ (esim. *levätä työn päälle*) on lokaaliseen nähden sekundaari. Kieliopillistuminen on prosessi, jatkumo: sanan uusi kieliopillinen tehtävä ei välttämättä ainakaan heti syrjäytä vanhaa leksikaalista merkitystä, ja edelleen abstraktiustasoltaan erilaiset kieliopillisetkin funktiot voivat elää rinnakkain. Sana voi esimerkiksi toimia eri ympäristöissä nominina, relationaalina nominina ja adpositiona, eikä tiukkaa sanaluokkakajakoa ole aina mahdollista tehdä (esim. DeLancey 1997).

2.1. Muodolliset muutokset

Kieliopillistuva sana vaihtaa sanaluokkaa: tyypillisesti avoimen luokan jäsenestä tulee sulkeisen luokan jäsen. Prosessin edetessä sana kuluu äännestruktuuriltaan ja intonaatioltaan eli lyhenee, kliittiytyy ja lopulta affiksoituu. Ruumiinosia merkitsevät nominit ovat luontevia suhdesanojen lähdeyksikköjä, koska ne ovat luonnostaan relationaalisia, osia kokonaisuudesta; osa voi laajeta metonymisesti merkitsemään myös tilaa sen ympärillä. Postpositiot ja adverbit puolestaan voivat kehittyä sijapääteiksi. Esimerkiksi vepsässä on kolme paikallissijasarjaa, jotka ilmaisevat ’sisällä’, ’pinnalla’ ja ’luona’ olemista. Olo- ja erosijat ovat kielessä muodollisesti langenneet yhteen, kun erosijojen *t*-aines on kadonnut (*-st* > *-s*, *-πt* > *-π*). ’Eron’ osoittamiseksi käytetään **päin*-sanaa, joka on affiksoitunut erosijan pääteosan osaksi. Nykykielen kannalta voidaan sanoa, että ’eroa’ ilmaiseva **päin* liittyy aina olosijan päätteeseen: *-spAi* ’sisältä’ (1), *-lpAi* ’pinnalta’ (2), *-lompä*, *-nnoupAi*, *-nnopAi* ’luota’ (3). (Tikka 1992, 22–23, 46–47, 54, 140.)

- (1) *tul'in mecaspei* ’tulin metsästä’, (kirj.) ”metsässä-päin” (Tikka 1992, 139)
- (2) *gögeπpei* ’joelta’, (kirj.) ”joella-päin” (Tikka 1992, 22)
- (3) *meideπompä möst läks* ’meidän luotamme taas lähti’, (kirj.) ”meidän luona-päin” (Tikka 1992, 140)

2.2. Merkityksen ja muodon reanalyysi ja ekstensio

Kieliopillisten yksikköjen semanttisen kehityksen perustana pidetään usein metaforaa. Metaforinen ajattelu auttaa meitä ymmärtämään monimutkaisia ja uusia asioita yksinkertaisten ja tuttujen avulla. Kun ymmärrämme kahden kä-

sitteen rakenteellisen samankaltaisuuden, voimme alkaa ilmaista abstraktimpaa käsitettä konkreettisempaa tarkoittavalla ilmaisulla. Tämän mukaan merkityksenmuutoksen motivaatio voidaan esittää laajemmin: rakenteelliseen samankaltaisuuteen perustuva suhde on analoginen, ja metafora on siis analogian laji. (Itkonen, Esa 1998, 22–23.) Esimerkiksi suomen *pää*-sanan oletetaan alun perin merkinneen ’Kopf; Ende’ (SSA s.v. *pää*). Itämerensuomalaisissa (ims.) kielissä *pää*-sanan kieliopillistumisen lähteenä lienee ollut ihmisen ruumiinosan merkitys: kun ihmisen pää, pystyasennossa olevan ihmisen ylin osa, ja mikä tahansa yläpinta on yhdistetty analogisesti, on muoto *päällä* luontevasti siirtynyt merkitsemään myös ’yläpinnalla, yllä’. *Pää*-kantainen postpositio esiintyy kaikissa ims. kielissä (esim. viro *peal, pealt, peale*; aunus *piälleh, peälleh*; lyydi *piäpe*).

Kieliopillistumisen käynnistää rakenteen reanalyysi, ja rakenteen kaksitulkintaisuus on yleensä reanalyysin edellytys (esim. Harris–Campbell 1995, 70–72). Reanalyysi perustuu analogiaan: esimerkiksi *liikekeskustan kyljessä*-tyyppisessä ilmauksessa¹ genetiivillä ilmaistu kokonaisuus (keskusta) ja paikallissijaisella nominilla ilmaistu osa siitä (kylki) voidaan kielen yleisen rakenteen perusteella ymmärtää postpositiousekkeeksi. Mallina uudelle postpositiolle (joita suomessa kehittyä jatkuvasti, ks. esim. Alhoniemi 1988, 28; Jaakola 1997, 125–129) toimii periaatteessa mikä tahansa kieleen jo vakiintunut postpositio. Toisin sanoen kieliopillistumiskehityksen käynnistyessä sekä sanan uutta (metaforista) merkitystä että sen uutta kieliopillista roolia (esim. postpositiona) ohjaa analogia.

Reanalyysi (ja luonnollisesti reanalysoidun rakenteen kaksitulkintaisuuskin) havaitaan vasta kun sen aiheuttama muutos kielen rakenteessa yleistyy ekstension eli laajennuksen myötä. Semanttinen reanalyysi voi tapahtua hyvin spesifeissä konteksteissa, ja ilman laajennusta tällaiset ilmaukset jäävät kerrallisiksi ilmauksiksi tai yksittäisiksi idiomeiksi. Esimerkiksi suomessa ilmaus *olla jonkun jaloissa* voi esiintyä vain hyvin rajallisissa konteksteissa lokaalisessa merkityksessä ’olla tiellä, edessä’. Reanalyysin kautta syntyneellä kielen säännöllä on soveltamisehtonsa (”conditions”); laajeneminen tarkoittaa näiden ehtojen poistumista. Ekstensio ekonomisoi näin kielioppia poistamalla poikkeuksia ja rajoituksia. (Harris–Campbell 1995, 97, 102–103, 114.) Soveltamisehdot voivat koskea mitä tahansa kielen tasoa, mutta hyvin tyyppilistä on, että ne koskevat sanasemantiikkaa. Esimerkiksi uuden adposition esiintyminen voi edellyttää tiettyyn verbiluokkaan kuuluvaa predikaattia (esim. liikeverbiä) ja ilmauksen nominijäsenten semanttisia määrääminaisuuksia (esim. elollisuutta). Tällaisten ehtojen poistumista nimitetään leksikaaliseksi diffuusioksi (”lexical diffusion”; Harris–Campbell 1995, 106–115). Keskei-

¹ Rakenne esimerkikilauseestani *Skid Row*’ksi kutsutaan muutaman korttelin aluetta *Los Angelesin liikekeskustan kyljessä* (HS/Tomi Ervamaa 6.2.98).

nen osa ekstensiota on kieliopillistuvan yksikön merkityksen abstraktistuminen: esiintymärajoitusten väljeneminen mahdollistaa merkityksen yleisluontoistumisen. Rakenteen leviämistä uusiin konteksteihin on joskus mahdollista seurata askel askeleelta; havainnollistan tätä jäljempänä *käsi*-sanan kehityksen avulla.

Usein ajatellaan, että lähimpänä ihmisen kokemusmaailmaa olevat käsitteet ovat meille konkreettisimpia (esim. Heine ym. 1991, 53). Lauseen nominijäsenten tarkoitteiden inhimillisyys tai ainakin elollisuus onkin eräiden ruumiinosanimistä kehittyneiden adverbien ja postpositioiden käytön ehto ainakin suomessa ja virossa. Suomen *kasvokkain-*, *nenäkkäin-* ja viron *silmitsi-*tyyppisiä adverbjeja käytetään kuvailemaan tilannetta, jossa ainakin toinen osapuolista on ihminen. Sen sijaan unkarin *szem* 'silmä'-sanän yksikön inessiivimuodolla *szemben* ei tällaista rajoitusta ole. Sitä voidaan käyttää ilmaisemaan esimerkiksi kahden rakennuksen välistä suhdetta: *Az egyetemen szemben van a pályaudvarral* 'yliopisto on rautatieasemaa vastapäätä', (kirj.) 'silmässä'. Robin Baker esittää, että monissa suomalais-ugrilaisissa kielissä inhimillisyys- ja elollisuusehdot ovat merkittävä sijasysteemiin vaikuttava tekijä (1985, 118–126 ja siinä mainittu kirjallisuus). Inhimillisyys ja elollisuus ovat tärkeitä semantisia piirteitä myös *käsi*-sanän kieliopillistumisessa.

Spatiaalisten suhteiden ilmaisemista pidetään varsin yksimielisesti kieliopillistumisen ensivaiheena. Paikallissijojen runsaus suomalais-ugrilaisissa (ja yleensä agglutinoivissa) kielissä tuokin esimerkiksi adpositioiden kehityksen tarkasteluun lisäulottuvuuden, joka puuttuu mm. useimpien indoeurooppalaisten kielten tutkimuksesta. Joskus adposition sija on motivoitu ja ymmärrettävä: omistettu asia pidetään käden sisällä, ja omistusta tai hallussapitoa ilmaiseva 'käsi'-kantainen adpositiosarja on sisäpaikallissijainen niin virossa, suomessa, mordvassa, udmurtissa kuin unkarissakin. Suomen 'vieressä, lähellä'-merkityksinen *korva*-kantainen postpositio voi olla sekä sisä- että ulkopaikallissijainen (*korvissa ~ korvilla*); ulkopaikallissija ilmaisee vain läheisyyttä, ja sisäpaikallissijalla on kiinteän yhteyden osoittamisen funktio (esim. Alhoniemi 1988, 35). *Päällä, päältä, päälle* -sarjan ulkopaikallissijaisuus on motivoitua, koska perusmerkityksessään sillä ilmaistaan kaksiulotteisessa avoimessa tilassa olemista. Miksi sm. *päässä, päästä, päähän* ovat sisäpaikallissijaisia, vaikka ne eivät postpositioina ilmaise kolmiulotteisessa, suljetussa tilassa olemista? Ilmeisesti tässä tapauksessa suomen sisä- ja ulkopaikallissijojen voidaan ajatella ilmaisevan ainakin eroa vaaka- ja pystysuoran asennon välillä, mikä ei kuitenkaan ole paikallissijan prototyyppejä tehtäviä. Sisäpaikallissijaisen postposition määritteen tarkoite on vaakatasossa pitkänomainen, ja ulkopaikallissijaisen postposition määritteen tarkoite on pystyasennossa. Sijantalinta nostaa esiin puheenaolevan entiteetin eri ulottuvuudet, esim. *tien päällä* tai *päässä*; *pöydän päällä* tai *päässä*. Alhoniemi (1988, 28, 30) on huomauttanut, että sisä- ja ulkopaikallissijojen tyypillinen semanttinen oppositio

ei postpositiorakenteessa yleensä päde ja että adpositiot pyrkivät tyypillisesti eroon nominiparadigmassa pysyvistä kantasanastaan. *Pää*-sanan molempien paikallissijasarjojen postpositioituminen osoittaa juuri tätä.

Mitkä sanat ja sananmuodot lähtevät kieliopillistumaan? Esimerkiksi toisilleen läheisten sukukielten kuten suomen ja viron rakenteet tarjoavat hyvin samantyyppisiä mahdollisuuksia uusien kieliopillisten yksikköjen kehittymiseen. Kielen käyttäjät voivat spontaanisti tuottaa kieliopin mukaisia rakenteita, jotka ovat potentiaalisia kieliopillistumisen lähteitä ("exploratory expressions"; Harris–Campbell 1995, 54–55; 72–75). Kullakin hetkellä kunkin kielen yleisestä rakenteesta riippuu, käynnistyykö kieliopillistuminen. Onko kielessä funktionaalinen tai kommunikatiivinen tarve uudelle ilmaisulle? Esimerkiksi virossa on *kõrv* 'korva' -kantainen paikallissijainen postpositiosarja, joka merkitsee täysin neutraalisti 'vieressä'. 'Korva'-sana on siis metonymisesti alkanut merkitä myös tilaa ympärillään, mikä on ruumiinosanimistä syntyneille adpositioille tyypillistä (esim. Itkonen, Esa 1998, 25). *Millegi kõrval* (murt. myös *kõrvas*) 'jonkin vieressä', kirj. 'korvalla' -tyyppisen ilmauksen syntyessä viron spatiaalisten suhteiden ilmaisimien verkossa on ollut aukko, johon uusi rakenne on reanalyysin kautta voinut asettua ja levitä. Suomessa vastaava ilmaus on täysin mahdollinen, mutta yleiskielessä se on rajoittunut idiomimaiseen käyttöön, esim. *kevään, sillan korvalla ~ korvassa*. Voidaan siis sanoa, että *korva*-sanalle on suomen yleiskielessä joissakin konteksteissa reanalysoitu abstrakti, spatio-temporaalista suhdetta ilmaiseva merkitys, mutta kielen yleinen rakenne ei ole tarjonnut analogista tukea sille ekstensiolle, että se olisi tulkittu produktiiviseksi postpositioksi². Virossa ilmaustyyppi on ottanut tulta ja levinnyt kaikenlaisiin – myös abstrakteihin – konteksteihin täysin neutraalissa merkityksessä (4–5).³

(4) *istu seia meie kõrwa* 'setze dich hierher neben uns', 'istu tähän viereemme' (Wiedemann 1875, 554)

(5) *Näidend kahvatab romaani kõrval*. 'Näytelmä kalpenee romaanin rinnalla' (Rätsep 1978, 144)

2.3. Yksisuuntaisuusperiaate

Yksisuuntaisuus on useimpien kieliopillistumista käsittelevien tutkimusten pysyvä taustaoletus (mm. Heine ym. 1991, 31, 73; Hopper–Traugott 1993, luku 5). Yksisuuntaisuuden vastaesimerkkejä käsitellään vain ohimennen tai

² Suomen eteläpohjalaismurteissa 'vieressä' olemista merkitsevä *korva*-kantainen sarja on produktiivinen.

³ Viron *kõrval*, *kõrvalt*, *kõrvale* -sarjaa vastaa suomessa *rinnalla*, *rinnalta*, *rinnalle* -sarja: se on merkitykseltään täysin neutraali ja sillä voidaan viron *kõrv*-kantaisen sarjan tapaan ilmaista myös abstrakteja suhteita kuten vertailua (ks. esim. (5) suomennos).

ei lainkaan⁴ (poikkeuksena Harris–Campbell 1995, 336–339). Yksisuuntaisuus on vahva hypoteesi, ja sen tukena on suuri määrä todistusaineistoa monista eri kielistä. On kuitenkin syytä säilyttää varaus sen ehdottomuuden suhteen.

Yksisuuntaisuusperiaatteen implisiittinen taustaoletus on, että kaikkien kieliopillisten yksikköjen alkuperä on itsenäisissä sanoissa. Tämä ajatus on tietenkin vanha kielitieteen historiassa (esim. Harris–Campbell 1995, 16–19). Kuitenkin kaikissa kielissä on morfeemeja, joiden etymologia on epäselvä. On esimerkiksi mahdollista osoittaa, että uusi kieliopillinen yksikkö syntyy kahden vanhemman sulautuessa yhteen, mutta mikä sitten on vanhempien yksikköiden alkuperä? Tämä koskee esimerkiksi monia ims. kielten sijapäätteitä. Tiedetään, että suomen nykyisten paikallissijojen päätteet ovat syntyneet vanhoista paikallissijapäätteistä ja johtimista, esim. sm. *-ssa* < *-s-na*, *-sta* < *-s-ta*; *-lla* < *-l-na*, *-lta* < *-l-ta*. Tiedetään, että *-na* on vanha olosijan tunnus (nykyinen essiivi), *-ta* vanha erosijan tunnus (nykyinen partitiivi) ja *-l* ilmeisesti sama kuin paikkaa ilmaisevassa *-la*-johtimessa, mutta näiden komponenttien alkuperä ei ole selvillä. (Esim. Hakulinen 1979, 103–104 ja siinä mainittu kirjallisuus.) Ei voida osoittaa, että ne olisivat syntyneet itsenäisistä sanoista, mutta ei myöskään, että ne eivät olisi.

Toinen ongelma on, että jyrkästi tulkittuna yksisuuntaisuusperiaate olettaa kaikkien kieliopillisten yksikköjen alkuperäksi itsenäisen sanan, jolla on konkreettinen merkitys. Kielillä on kuitenkin aina keinonsa ilmaista myös abstrakteja suhteita. On mahdotonta ajatella, että kantakielissä ei olisi ollut vaikkapa relationaaleja nomineja, joilla ilmaista spatiaalisia suhteita. Esimerkiksi suomen *ylä*-vartalon lähtömuodoksi on rekonstruoitu **wilä*, **wülä*, ja *Uralisches etymologisches Wörterbuch* (UEW) antaa sille merkityksen 'Oberfläche, ober-, das Obere', siis 'yläpinta, ylä-, yli-, yläosa'. Sana on UEW:n mukaan suomalais-ugrilainen. Tilanne on samanlainen kaikkien lokaalisten perussuhteiden ilmaisimien kohdalla: *ala*- < **ala*, 'Raum unter etw., Unter- das Untere'; *etu*-, *ede*- < *eĕe*, 'das Vordere, Raum vorder etw., Vorder' ja *taka*- < **taka* 'Hinterraum, das Hintere'. (Ks. myös Onikki 1997, 106–107.)

Toisaalta on myös tapauksia, joissa sanan alkuperäisenä merkityksenä pidetään relationaalin nominin merkitystä, josta joissakin kielissä on kehittynyt konkreettisempi, esimerkissäni ruumiinosan merkitys: **onča* 'etu-, etummainen, etuosa' on kehittynyt ruumiinosan nimeksi sekundaaristi vain osassa ims. kieliä, esim. sm. *otsa*, karj. *očča* 'otsa; edusta'. Virossa 'silmäkulmien yläpuolista kasvojen osaa' merkitsevä sana on *laup* tai *otsaesine*. Yksin *ots* merkitsee 'jnkn (loppu)pää', ja *otsas* 'loppu; päässä, vieressä' (ESS). Marissa, udmurtissa ja komissa sama vartalo esiintyy 'edessä'-merkityksisessä adverbissa tai

⁴ Heine ym. 1991, 52: "Examples like these [vastaesimerkit] are, however, rare and will be ignored in the following chapters".

adverbimaisessa adpositiossa, esim. udm. *ažjś* 'from/in front of' [elat.], *ažjn* 'in front of' [iness.], *aže* '(to) front of' [illat.]; *ažjn* 'vis-à-vis, opposite'; *až* 'front part' (Rédei 1962, 85–86; Alhoniemi 1985, 63; Suihkonen 1995, 21, 282). Tämänkaltaista tapausta voitaisiin pitää jopa yksisuuntaisuuden vastaesimerkkinä, jos relationaalin nominin ajatellaan olevan kieliopillinen yksikö.

Uniformiusperiaate tarkoittaa sitä, että nykykielten ominaisuudet ja niiden muutokset ovat samankaltaisia kuin menneisydessäkin. Emme siis voi olettaa, että kantakielissä olisi ollut piirteitä, jotka olisivat kadonneet kaikista nykykielistä. (Hopper–Traugott 1993, 38; Onikki 1997, 99–100.) Myös yksisuuntaisuusperiaate perustuu tähän: (lähes) kaikki tunnetut kieliopillistumistapaukset noudattavat suuntaa itsenäisestä sanasta affiksiksi ja konkreetista abstraktiksi. Periaatteessa emme siis voi olettaa, että esimerkiksi sijapäätteitä olisi syntynyt jollakin toisella tavalla. Ajatus, että tiettyä motivoimatonta äänneyhdistelmää olisi alettu käyttää ilmaisemaan vaikkapa lokaatiota, on uniformius- ja yksisuuntaisuusperiaatteiden vastainen: tapauksia, joissa päätte olisi muuta kuin sanasyntyinen ja joissa yksikön merkityksenkehitys olisi selvästi abstraktista konkreetiksi, ei kielistä tunneta. Yksisuuntaisuuden johdonmukaisuudesta huolimatta on hyväksyttävä se, että yksisuuntaisuudelle on osoitettavissa myös vastaesimerkkejä.

Selviä yksisuuntaisuuden vastaesimerkkejä ovat ainakin tapaukset, joissa suffiksi on irronnut itsenäiseksi sanaksi. Tällaisen tapauksen on kuvannut Erkki Itkonen (1960, 317–319).⁵ Marin kielen eräissä murteissa esiintyy ablatiivin sijapäätte *-leč*. Itämarin kirjakielessä sitä ei ole, mutta joissakin itäisissä murteissa se on kiistaton sijapäätte (Alhoniemi 1985, 44–47, 62). Ainakin Krasnojarin (CKr.) ja Tšaskinon (BČ) kylien murteissa päätte on lohjennut postpositioksi (Itkonen, Erkki 1960, 317–318). *leč*-päätte koostuu *l*-johdinaineksesta (vrt. sm. *-la*, *-lä*) ja erosijan päätteestä *-č* < **t'*. Marissa painoton *le* o ö/ sanan loppuvokaalina redusoituu säännöllisesti sijapäätteen edellä (Alhoniemi 1985, 45). Juuri loppuvokaali voi siis paljastaa, milloin *leč*-aines on sijapäätte ja milloin postpositio. Jos sanan lopussa on täysvokaali, on kyseessä postpositio (6, 8). Redusoitunut vokaali puolestaan on sijapäätteen merkki (7). Itkosen mukaan erityisesti BČ-murteessa *let's*-aineksella on johdonmukaisesti postpositio luonne (8). Esimerkki (9) on huomattava siksi, että siinä päätte on liittynyt pronominin genetiiviin, juuri kuten postpositiot marissa tekevät. (Esimerkki on Kugo-Molamasin (Č) murteesta. Itkonen, Erkki 1960, 314, 318.)

(6) *kuδg let's* (*pelne*) '(kaukana) kotoa' (CKr, Itkonen, Erkki 1960, 317)

(7) *βa•ŋlet's* 'vaimolta' (CKr, Itkonen, Erkki 1960, 317)

⁵ Lisäesimerkkejä yksisuuntaisuusyhypoteesiä vastaan ovat esittäneet mm. Campbell 1991, Harris–Campbell 1995, 336–339, Itkonen, Esa 1998, 36–37.

- (8) *imúe let'sš* 'hevoselta'; *erye let'sš* 'pojalta' (BČ, Itkonen, Erkki 1960, 317)
 (9) *nononlet'sš* 'niiltä' (Č, Itkonen, Erkki 1960, 318)

Marissa postpositioiden ja deklinaatiomuotojen välinen raja on Itkosen mukaan (1960, 318) varsin häilyvä.⁶ Ablatiivin sijapäätteen irtoamista postpositioksi on auttanut mm. se, että tavoraja on ollut juuri päätteen edellä. Siksi pääte on ollut mahdollista tulkita suhteellisen itsenäiseksi ja se on voitu rinnastaa postpositioon. Toinen kehitykseen olennaisesti vaikuttava tekijä on se, että ablatiivin *leč*-aineksella on likeinen äänteellinen suhde *deč*-postpositioon; *leč* ja *deč* ovatkin murteittain habitiivisessa käytössä kehittyneet lähes synonyymisiksi. (Itkonen, Erkki 1960, 319.)

Tiivistäen voidaan sanoa, että kieliopillisten yksikköjen kehitykselle on luonteenomaista, että sanan merkityksen ja funktion muutos on yksiselitteisesti yksisuuntainen. Ihmisen ajattelu ei kuitenkaan ole yksisuuntaista, vaan perustuu ”ennustamattomaan, assosiatiiiviseen logiikkaan” (Itkonen, Esa 1997, 121). Kieliopillistumisen yksisuuntaisuudelle on siis löydettävä vaikutusraajat.

3. Esimerkki *ims.* kielistä: *k ä s i* -sana virossa ja suomessa

'Kättä' merkitsevien sanojen käyttöön liittyy valtava määrä kuvaannollisuutta. Tässä esityksessä rajaan tarkasteluni vain viron ja suomen *käsi*-sanan sisäpaikallissijaisiin muotoihin, jotka toimivat postpositioina tai adverbeina ja ilmaisevat omistusta tai tilaa. Käytän *käsi*-sanaa esimerkkinä siksi, että sen kehitykseen liittyy monia kiinnostavia piirteitä. Valintaani ohjannut keskeinen tekijä on mm. se, ettei *käsi*-sanan kieliopillinen merkitys ole ensisijaisesti spatioaalinen. Pyrin kuvaamaan, millaisiin rakenteellisiin ja semanttisiin analogioihin sanan kieliopillistuminen mahdollisesti perustuu. *Käsi*-sana on virossa selvästi kieliopillistuneempi kuin suomessa. Palaan tämän väitteen perusteluihin tiivistelmässä. Se on kuitenkin syy siihen, että lähtökohtani tässä esityksessä on viro. Huomautettakoon, ettei artikkeli tavoittele *käsi*-sanan eri merkitysten ja funktioiden täydellistä esittelyä.

3.1. Viron *possessiivimerkityksinen k ä s i*

Viron adessiivi on varsin pitkälle kieliopillistunut omistuksen ilmaisimeksi: *possessiivinen* merkitys on sille keskeinen, ja sen käyttö on laajentunut myös alkuaan *genetiiville* kuuluneelle alueelle (Oinas 1993, 537–542; Huumo 1995,

⁶ Häilyvyyttä kuvastaa myös se marin kielen tylogisesti erittäin kiinnostava piirre, että eräiden kieliopillisten morfeemien keskinäinen järjestys ei ole tiukka vaan voi vaihdella (Luutonen 1997).

72–75). Sclobm-tekstikorpuksessa muodon habitiivis–datiivinen merkitys (vastaa nimitystäni possessiivinen) on lokaalista yleisempi (Heli Laaksonen, esitelmä Kielitieteen päivillä Joensuussa 28.5.1997; Inaba 1998, 169–170). Tällainen abstraktistuminen on voinut luoda kieleen tilanteen, jossa puhujat ovat alkaneet kaivata konkreettisempaa omistuksen tai haltuun saamisen ilmaisu-tapaa. Muutoksen lähtökohtana on siis merkitys, joka halutaan ilmaista uudella, havainnollisemmalla tavalla ja jonka ilmaisu on tuotettu aivan kielen tavanomaisten sääntöjen mukaan (”exploratory expressions”; Harris–Campbell 1995, 72–75).

Edellä kuvatun kaltaisessa tilanteessa *temal on käes* ’hänellä on kädessä’ (10) tai *tema käes on* ’hänen kädessään on’ (11) -tyyppisen ilmaisun merkityksessä ovat kielenkäyttäjän mielessä metaforisesti yhdistyneet konkreettinen kädessä pitäminen ja omistaminen.

- (10) *Minul on loomateadus kaunis kenasti käes!*
Minä melko lailla elukkaopin hallihen! (Sclobm Havu)
- (11) *Linn on ülestõusnute käes* ’Kaupunki on kapinallisten vallassa’ (Rätsep 1978, 144)

Tämä merkityksen analogia (pitelemisen suhde esineeseen on samanlainen kuin omistamisen suhde esineeseen) on muutoksen käynnistävä semanttinen perusta, joka on mahdollistanut rakenteen reanalyysin. Paikkaa (’kädessä’) ilmaiseva nominin taivutusmuoto tulkitaan abstraktimpaa suhdetta (’omistus’) ilmaisevaksi suhdesanaksi, joka on muodoltaan kiteytynyt ja semanttisesti alkuperäisestä merkityksestään etäännyttänyt. Suhdesanaksi kehittyvä *käsi* voi ehkä saada myös semanttista ryhmätukea muilta kieliopillistuneilta ruumiinosanimiltä. Muutos ei rajoitu olosijaan; päinvastoin virossa elatiivi *käest* (12) ja illatiivi *kätte* (13) ovat omistusta ilmaisevina aineistossani huomattavasti yleisempiä kuin inessiivi *käes*.⁷ Toisin sanoen vaikuttaa siltä, että *käsi*-kantaisella sarjalla ilmaistaan ennen kaikkea omistussuhteen muutosta.

- (12) *Peeter tellis naaberküllast sepa käest endale kirve.* ’P. tilasi itselleen naapurikylästä sepältä kirveen’ (Rätsep 1978, 162)
- (13) *Lubab kohe homme hommikul kõik väljasõidupaberid oma kätte korjata ja läbi lasta sealt kus vaja.*
Lupaa heti huomisaamuna kerätä haltuunsa kaikki maastapoistumispaperit ja käyttää ne siellä missä pitää. (Sclobm Ilu)

Käsi-sanan kieliopillistumisessa huomionarvoista on se, että postpositiona sen konkreettinen spatiaalinen merkitys on hyvin marginaalinen. Tähän voi olla syynä se, että *käsi*-sanan sisäpaikallissijaisen muodon ilmaisema tila käden

⁷ Viron kielen aineistoni koostuu kahdesta Sclobm-aineiston osasta sekä kielitieteellisestä kirjallisuudesta ja sanakirjoista poimimistani esimerkeistä. Aineistoni 442:sta *käsi*-sanan esiintymästä 219:ssä *käsi*-sana ilmaisee omistusta. Näistä 11:ssä *käsi*-sana on inessiivissä. Kaunokirjallisuudesta juoksevasta tekstistä poimituissa esimerkeissä vastaavat lukumäärät ovat 42 ja 5.

sisällä on liian spesifisti rajattu, jotta sillä voitaisiin ilmaista yleisemmin josakin paikassa olemista. Ympäristöstämme ei ole helppo löytää ihmisen kädelle sellaista analogiaa, joka antaisi sille lokaalisen merkityksen. Paljon helpommin tällainen analogia syntyy esimerkiksi ihmisen sivuosan ja vieressä olemisen välille, kuten on tapahtunut vaikkapa *kuve*-sanalle, esim. *Päävartio on huomaamattoman matala, sinertävä talo presidentinlinnan kupeessa Helsingissä* (HS/Hannele Tarkka-Tierala 9.3.98).

Ims. kielissä on tyypillistä, että suhdesanoja kehittyi nominien paikallissijaisista muodoista. Muutoksen analogisena tukena on se ims. kielten suhdesanojen ominaisuus, että ne voivat toimia sekä adverbina että adpositiiona. Periaatteessa mikä tahansa sekä adverbina että postpositiona toimiva sana käy uuden suhdesanan malliksi, eikä muutoksen lähdekontekstiksi ole pakko olettaa tiukasti esimerkiksi genetiivin ja paikallissijan yhtymää. Tällainen suhdesanasysteemin syntaktinen joustavuus on osittain seurausta siitä, että suuri osa ims. kielten suhdesanoista on edelleen varsin läpinäkyviä nominin paikallissijaisia muotoja. Syntaktinen joustavuus, mahdollisuus käyttää *käsi*-sanana muotoa adverbina ja valinnaisesti ilmaista omistaja ulkopaikallissijalla, lisää sanajärjestyksen vapautta (esim. vir. *Perenaisel olid nüüd selged käsud käes* -- ; sm. Siinä oli emännälle selkeitä määräyksiä -- [Sclomb Havu]). Postpositiorakennettahan ei voi hajottaa, vaan genetiivi ja postpositio ovat aina peräkkäin (esim. vir. *Ojasto andis Konsta kätte oma peened lahkamisnoad* -- ; sm. Ojasto antoi Konstalle hienot nykyveitsensä -- [Sclomb Havu]).

Suhdesanojen syntaktiseen joustavuuteen liittyy myös se, että viron kielessä on yhdysverbejä ("ühendverb"), joissa verbiin liittyy tavallisimmin suuntaa, perfektiivisyyttä tai tilaa ilmaiseva adverbi. Niitä nimitetään "affiksiadverbeiksi"; niiden funktio on analoginen affiksien funktiolle, ja ne ikään kuin vahvistavat verbin rektiota. Affiksiadverbit liittyvät yleensä tietyn verbiluokan jäseniin. Esimerkiksi *peale* 'päälle' voi yhdysverbin osana esiintyä allatiivisijaisen nominin yhteydessä ilmaisemassa tapahtuman tai toiminnan suuntaa tai lokaatiota. Usein yhdysverbille on vaihtoehtona adpositioilmaus (14). (Erelt ym. 1993, 19–22.) Myös vepsässä (15) ja karjala-aunuksessa (16) voidaan ainakin 'pää'-sanana muotoja käyttää sekä postpositiona että ulkopaikallissijaisen nominin kanssa.

- (14) *Puu kukkus autole peale* (yhdysverbi) vrt. *Puu kukkus auto peale* (postpositio) 'puu kaatui auton päälle' (Erelt ym. 1993, 21)
 (15) *ajoiba koñdjaπe päπe* 'törmäsivät karhuun', 'ajoivat karhulle päälle' (Tikka 1992, 104) vrt. *lähtkem.päπe* 'lähteelle' (Tikka 1992, 103)
 (16) *voaral loalla peällä* 'vaaran laella' vrt. *viem peäl* 'vesillä' (SKES s.v. *pää*)

Samaan tapaan omistusta ilmaiseva *käsi*-kantainenkin sarja toimii postpositioina tai adverbina, ja voidaan helposti havaita, millaisiin verbeihin se liittyy. Ensimmäisessä ryhmässä ovat konkreettiset hankkimisverbit (17, ks. myös

12–13) ja liikeverbit (18). Tästä voi olettaa possessiivisen merkityksen syntyneen: konkreettisten esineitten saamisesta, antamisesta tai liikkumisesta.

- (17) *Pensioni võtavad viimase kopkani käest ära.*
Eläkkeen vievät käsistä ihan viimeistä kopeekkaa myöten. (Sclob Ilu)
- (18) *Kuhu nad kaovad ja kelle kätte sattuvad, seda ei või teada ükski elav hing.*
Mihin ne katoavat ja kenen haltuun ne joutuvat, sitä ei voi yksikään elävä sielu tietää. (Sclob Ilu)

Kontekstin, jossa muutos tapahtuu, täytyy mahdollistaa kaksitulkintaisuus. Edelleen (syntyperäisen vironpuhujan⁸ arvion mukaan) *käsi*-kantainen postpositio on konkreettisimmillaan ja lokaalisuus vahvin heittämisverbien (jotka rinnastuvat hankkimisverbeihin) yhteydessä (19).

- (19) *Poiss lennutas kirja läbi akna tänavale sõbra kätte* 'Poika lennätti kirjeen ikkunasta kadulle ystävälle', (kirj.) 'ystävän käteen' (Rätsep 1978, 173)

Heittämisverbien yhteydessä *kätte*-muodolla on eräs affiksiadverbimainen ominaisuus: niissä on implisiittisesti mukana käsillä kiinni ottaminen, jonka onnistumisen eli toiminnan perfektiivisyyden *kätte* ilmaisee (20):

- (20) *Laps viskas palli ema kätte.* 'Lapsi heitti pallon äidille [joka sai sen kiinni]' (Rätsep 1978, 173) vrt. *Laps viskas palli emale.* 'Lapsi heitti pallon äidille [eikä tiedetä, saiko hän sen kiinni vai ei]'

Toisessa ryhmässä predikaattina on puheaktiverbi: kyse on tavallisimmin tiedon hankkimisesta (21–22). Myös muut tiedon tai taidon saamista ilmaisevat (mentaali)verbit tulevat kyseeseen (23, ks. myös 10). Puheaktiverbit muodostavat abstraktimman paralleelin konkreettisille hankkimis- ja liikeverbeille: tietoa tai taitoa voi hankkia ja antaa ja sitä voi hallita eli omistaa, mutta sitä ei voi pidellä kädessä.

- (21) *Tagumised pärivad esimeste käest: "Kas te juukseid juba nägite?"*
Taempänä seisovat kysyvät etumaisilta: "Näittekö te jo hiukset?" (Sclob Ilu)
- (22) *Lion kaitseb teda ema eest ja korraldab nüüd ise, isa toetusel, ilma ema käest abi küsimata ka tädi Olga väljasõitu.*
Lion puolustaa häntä äitiä vastaan ja järjestelee nyt itse, isän tuella, kysymättä äidiltä apua, myös Olga-tädin maastapoistumista. (Sclob Ilu)
- (23) *Peeter õppis meistri käest ameti.* 'P. oppi mestarilta ammatin.' (Rätsep 1978, 81)

Kun lauseessa on hankkimis- tai liikeverbi, on omistajan ilmaiseva sana viros- sa tavallisimmin elollistarkoitteinen, usein ihmiseen viittaava (24). Puheakti-

⁸ Eve Mikosen suullinen arvio.

verbien merkityksestä seuraa luonnollisesti, että tilanteeseen osallistujat ovat aina inhimillisiä (ed. esim. 21–22): vain ihmiset kysyvät ja vastaavat. Käsi on nimenomaan ihmisen ruumiinosa, ja tämä ominaisuus näkyy virossa edelleen sitä merkitsevän sanan kieliopillisessakin käytössä. Omistajan ilmaiseva sana voi merkitä myös ihmisjoukkoa tai ihmisten muodostamaa instituutiota (25), mutta jo eläimeen viitattaessa on *käsi*-kantaisen sarjan käytöllä eräs semanttinen rajoitus: eläimen pitää olla sellainen, joka ”osaa jotain”, esimerkiksi koira tai kissa (26). ”Lehma kätte” ei virossakaan voi antaa mitään. Tässäkin käytössä on siten jäljellä eräs *käsi*-sanan alkuperäisen merkityksen piirre: ihmisen eturaajojen taitavuus ja kykenevyys pikkutarkkaan työhön. Kieliopillistumisen edetessä ja merkityksen etäännyessä alkuperäisestä elottomatkin omistajat tulevat virossa harvinaisina mahdollisiksi: (27) on aineistoni ainoa tällainen tapaus.

- (24) *Seletust andes lõgistab Rahvamees asjatundlikult ja himukalt pikki terashalle kääre, mis vagunisaatja talle alandlikult kätte on toonud.* Antaessaan selvitystään Kansanmies lipsuttelee asiantuntevasti ja hiemokkaasti pitkiä teräksenharmaita saksia, jotka vaunupalvelija on nöyrästi tuonut hänelle. (Sclomb Ilu)
- (25) *Orkester sai žürii käest pala eest üheksa punkti* ’Orkesteri sai juryltä kappaleesta yhdeksän pistettä.’ (Rätsep 1978, 156)
- (26) *Hannes pillub raasukesed taldrikult laua alla koera kätte* ’H. pudotti muruset lautaselta pöydän alle koiralle.’ (Rätsep 1978, 173)
- (27) *Kohe, kui ta jala kaldale tõstab, astub ta katkise elektripirni peale, mille laine on kusagilt kätte saanud ja kaasa toonud.* Heti nostettuaan jalkansa rannalle hän astuu särkyneen sähkölamppun päälle, jonka aalto jostakin on saanut ja tuonut mukanaan. (Sclomb Ilu)

Voidaan siis ajatella, että kun sanan merkitys on riittävästi etäännytynyt alkuperäisestä ruumiinosannimen merkityksestä, uudelleentulkinnan laajeneminen voi todella alkaa. Yhteenvetona viron omistusta ilmaisevasta *käsi*-kantaisen sarjan käytöstä voidaan todeta, että *käes*, *käest*, *kätte* -sarjan ekstensio on hyvä esimerkki leksikaalisesta diffuusiosta: sen esiintymiskontekstia koskevat semanttiset ehdot lievenevät tai poistuvat. Taulukko 1 pyrkii havainnollistamaan, mitä *käsi*-sarjalle esiintymisehdoille oletettavasti on tapahtunut.⁹

3.2. Onko *k ä s i* kieliopillistunut myös suomessa?

Suomessa *käsissä*, *käsistä*, *käsiin* -muodon merkitys on usein ’haltuun’, jol-

⁹ Komin datiivi on kehittynyt paikallissijasta kieliopilliseksi sijaksi samantapaisen elollisuusehdon muutoksen ja predikaattiverbin laatua koskevan ehdon lievenemisen kautta (Baker 1985, 150).

Taulukko 1. Yhteenveto viron *käes, käest, kätte* -sarjan possessiivisen merkityksen ekstensiosta leksikaalisen diffuusion kautta.

Sovellettavan ehdon kohde	Kohteen luonne ennen ekstensiota	Kohteen luonne ekstension jälkeen
predikaatti	hankkimis- ja liikeverbit	puheaktiverbit
omistettu	esine (jota voi pidellä kädessä)	taito tai tieto
omistaja	ihminen / eläin	eloton

loin omistus voi olla tilapäistä (28).¹⁰ Suomessa tätä käyttöä voisi siis luonnehtia habitiiviseksi eli väliaikaista hallussaoloa ilmaisevaksi, kun taas viron kieliopillistunut *käsi*-sana ilmaisee pysyvää, possessiivista omistussuhdetta. (Omistussuhdetyypeistä ks. Huumo–Inaba 1997, 30.) Suomen *olla jonkun käsissä* -ilmaustyyppi tuntuu idiomimaiselta, ja *käsi*-sana liittyy vain hankkimis- (28) ja liikeverbeihin (29). Puheaktiverbeihin se ei suomessa liity.

- (28) *Että 'se oli... / niit- on 'semmosijakit 'tappauksija / 'tapahtunu / 'poekasillek ku ne- on 'saanneet tuota / niin- kun 'pyssymiesten 'esineitä 'kässiisän nii.* (Haapajärvi LA 4911/138)
- (29) *Aika valuu käsistä niin kuin hiekka tiimalasissa.* (Aikakauslehtien reportaasit LA 9611/599)

Hallussapitoa merkitsevän *käsi*-sanana muoto on suomessa lähes aina monikollinen. Esimerkeissä (30–31) yksiköllinen *käteensä* on kaksitulkintainen välimuoto, joka on selvästi konkreettisempi kuin monikko vastaavassa kontekstissa, jossa haltuun saamisen merkitys korostuu (32).

- (30) *Sitä paitsi minusta on kohtalokasta, että mies saa nuoruudessaan kirjan käteensä.* (Näytelmät LA 9921/503)
- (31) *Kirja ei viihdy poikien kädessä, tytöt lukevat yhä.* (HS 29.4.98)
- (32) *Miten on mahdollista, että marsalkka on saanut käsiinsä tämän lehden, kuka sen on mennyt hänelle näyttämään.* (Näytelmät LA 9921/768)

Monikollisuus ei kuitenkaan takaa adverbituloitua: lapsenpäästöstä kertovassa kontekstissa kädet voivat olla varsin konkreettisetkin (33). Monikkomuotoisen adverbien merkityksen etäännyttäminen alkuperäisestä osoittaa hyvin mahdollisuus leikitellä konkreettisella merkityksellä, kuten esimerkissä (34). Useat tutkijat ovat tehneet havainnon, että monikon tunnus voi suomessa olla adver-

¹⁰ Inaban (1998, 168–169) mukaan etäsukukielten 'käsi'-kantaiset postpositionakenteet ovat kehittyneet ennen kaikkea genetiivin vastapainoksi, ilmaisemaan jonkun toisen omaisuuden tilapäistä hallussapitoa. Esimerkkien (1–2) merkitys on 'Minulla on hallussani sinun kirjasi, joka on omaisuuttasi'.

(1) mdE	<i>moñ</i> minä.GEN	<i>kecem</i> käsi+INE+PxSG1	<i>toñ</i> sinä.GEN	<i>knigat</i> kirja+PxSG2
(2) udm.	<i>mon</i> minä.NOM	<i>kiñ</i> käsi-INE	<i>tjnad</i> sinä.GEN	<i>knigaed</i> kirja+PxSG2

bistumisen (ja nominiparadigmasta irtoamisen) merkki (esim. Tuomikoski 1973, 204; Salminen 1997, 64). *Käsi*-sanana kohdalla monikollisuutta voisi siis joissakin konteksteissa pitää merkinä sanan kieliopillistumisesta.

- (33) 'Ei 'yhtään- 'ok 'kuallum **mun** 'kässiini / 'ei 'eles 'yhtä / kylä mun 'täytyy se 'sannoo / 'eikä m... 'eikä 'mittään no 'minkäh niitä 'viäti eihän 'täällä 'lääkäriäkä(n ollu) jos 'hätä olis 'tullu eihän 'täällä lää- 'käriä ollu / 'eikä kättilö. / (Luopioinen LA 2851/78)
- (34) *Asia on teidänkin, sanoisinko käsissänne, arvoisat naiset.* (Pakinoit- sijanimerkki Roopen kommentti uutiseen, jonka mukaan usein or- gasmeja kokevat miehet elävät kauemmin, Acatiimi 1/98)

Suomessa *käsi*-sanana kontekstissa tapahtuman osallistujien inhimillisyyss- vaatimus on vielä tiukempi kuin virossa; lingvistisellä tasolla ilmaistun osal- listujan taustalla on oltava inhimillinen osallistuja tai ihmisten muodostama joukko (35). Lauseopin arkiston murre-aineistosta olen poiminut esimerkin (36), jossa omistajana on eläin. Karhu on varmaankin mahdollista ajatella kä- dellisenä, voihan se varsinkin uhkaavana nousta takatassuilleen ja käyttää etu- käpäliään hieman käsien tavoin.

- (35) *Tiedot löytyvät presidentti Urho Kekkosen muistiinpanoista, jotka Norjan radio NRK on saanut käsiinsä.* (Sanomalehtien muut asia- artikkelit LA 9522/3)
- (36) *Se 'Esmanni 'joutu sen kä... / 'karhun 'käsiij ja se 'raateli mutta 'ei 'tappanut 'rykkäänän 'kuinka se siit sip 'pelastu / vaikka se 'toisen 'saappaankiv veti 'pois siltä ja / 'ruhjo 'pahastis sem 'miähe. / (Renko LA 3221/303)*

Sanan syntaktinen rooli on joustava suomessakin: se voi olla yhtä hyvin adverbina kuin postpositionakin. Joskus joustavuus on niin suurta, että se vai- kuttaa suorastaan satunnaiselta. Esimerkiksi lauseessa (37) adverbiaalilausek- keen *yksityisissä käsissä* merkitys olisi aivan sama kuin postpositionaaliluon- teisen attributiivilausekkeen *yksityisten käsissä*. Ja toisaalta esimerkin (38) merkitys ei muuttuisi, vaikka adverbi *käsissään* jätettäisiin kokonaan pois lau- seesta. Näin suuri joustavuus on tietenkin merkki siitä, ettei sanan kieliopillis- tuminen ole suomessa päässyt juuri alkua pidemmälle.

- (37) *Osoituksena siitä, miten paljon paremmin viinamonopoli menestyi yksityisissä käsissä, mainittakoon, että kun viinanpolto-oikeus Van- hassa Suomessa kuten muuallakin Venäjällä oli kaupunkien ynnä muiden vuokrattavana, siitä muodostui eräs parhaita tulolähteitä näille – muun muassa Lappeenrannalle vuodesta 1785.* (Historian tietokirjat LA 9721/222)
- (38) *Nuori, aloitteleva tutkija joutuu paljoltikin turvautumaan opettajan- sa neuvoihin ja ohjeisiin puhumattakaan siitä, että hänellä ei ole käsissään niitä resursseja, jotka varsinkin luonnontieteiden alalla sallisivat tutkimusaiheen vapaan valinnan.* (Kirjoitetut puheet LA 9861/65)

3.3. Tilapäisyys, valta ja olosuhteen ilmaiseminen: näkökulman vaihto

Edellä on jo mainittu, että suomessa ja eräissä etäsukukielissä 'käsi'-sanalla ilmaistu omistus on luonteeltaan habitivista, lähinnä tilapäistä hallussaoiloa tai -pitoa (ed. esim. 28 ja alav. 9). Tämän lisäksi sekä suomessa että virossa kiinnittää huomiota se, että *käsi*-sanalla on usein vallan, hallinnan merkitys (39–41). Tällaisen merkityksen lähteeksi on helppo löytää idiomaattinen esimerkki, jossa konkreettinen kädessä pitäminen ja valta yhdistyvät: ohjaaminen on todella hallintaa (42).

- (39) *SMP on jäsentensä käsissä.* (Sanomalehtien reportaasit LA 9541/483)
 (40) *Paljon vaikeampaa se oli silloin, kun Jeesus joutui Getsemanessa vihollistensa käsiin.* (Hartauskirjat LA 9781/321)
 (41) *Linn on ülestõusnute käes* 'Kaupunki on kapinallisten vallassa' (Rätsep 1978, 144)
 (42) *Puolimaih in 1840-lukua oli ohjat suurin piirtein voitu pysyttää omissa käsissä.* (Historian tietokirjat LA 9721/250)

Ymmärtääkseni juuri tällaisten tapausten tilapäisyyden ja vallan merkityspiirteet voivat olla avain viron *käes, käest, kätte* -sarjan toisen keskeisen merkityksen ymmärtämiseen: sarjan olo- ja tulosijaiset muodot voivat nimittäin ilmaista myös tilassa olemista (43–44) ja tilaan siirtymistä (45–46). Ilmaistu tila on tavallisesti (tilapäinen) sairaus, vaiva tai kielteinen tunne, ja sen kokija on luonnollisesti elollinen.

- (43) *Miina piinles valu käes* 'M. kärsi tuskista' (Rätsep 1978, 94)
 (44) *ta on külma tõwe käes haige* 'er liegt darnieder am kalten Fieber', 'hän on vuoteenomana vilutaudissa' (Wied. s.v. *käzi*)
 (45) *Peeter kooles nälja kätte* 'P. kuoli nälkään' (Rätsep 1978, 94)
 (46) *surma kätte minema* 'in der Tod gehen, sterben', 'mennä surman suuhun, kuolla' (Wied. s.v. *käzi*)

Tilaa ilmaisevista postpositiosarjoista puuttuu tavallisesti erosijainen muoto, koska virossa tilasta poistuminen ilmaistaan toiseen tilaan siirtymisenä (Erelt ym. 1995, 87). Tämä ominaisuus antaa idiomaattisissa ilmauksissa *käsi*-sanana elatiivimuodolle (usein yhdessä *ära* 'pois'-adverbin kanssa) 'prototyypisistä, myönteisestä järjestyksen tilasta pois olemisen (menemisen, päästämisen)' merkityksen. Toisin sanoen pelkkä *käest* (*ära*) voi merkitä 'hillitöntä, vallatonta, tottelematonta' (47) tai 'huonossa kunnossa' (48). (Tällainen käyttö ei tietenkään ole kieliopillinen.)

- (47) *tema on käest ära* 'er ist ausgelassen, muthwillig' 'hän on hillitön, vallaton' (Wied. s.v. *käzi*)
 (48) *Talu, majapidamine, tõukari on käest lastud.* 'Tila, talonpito, karja on jätetty hunningolle.' (Öim 1993, 170)

Tilan ja hallussa tai vallassa olemisen yhteys on luonteva: erilaisessa hahmo-

tuksessa kyse on vain näkökulman muutoksesta. Toisin sanoen rinnastetaan yhtäältä omistaja ja tila sekä toisaalta omistettu ja tilassaolija. Omistuksessa oleminen on tilassa olemista. Tilan ilmauksissa (vallan) haltija on ihmistä väkevempi voima (tunne, sairaus) ja ihminen kokijana tämän voiman vallassa. Useimmissa tapauksissa tilassaolija on ihminen, mikä pienentää omistusta ja tilaa ilmaisevan *käsi*-sanan käytön esiintymisehtojen eroa. Tilaa ilmaisevan *käsi*-sanan käyttö on syntaktisesti rajoitetumpaa kuin omistusta ilmaisevan: muodot ovat selvästi postpositioita (43–46). Omistusta ilmaisevina ne eivät edellytä genetiivimuotoista määritettä, vaan voivat esiintyä adverbeinakin.

Merkitykseen liittyvän inhimillisyysehdon lieveneminen ja postpositioaseman aiheuttama syntaktisen kiinteyden kasvu ovat molemmat merkkejä kielio pillistumisen etenemisestä. Inhimillisyyss- tai elollisuusehto häviää kokonaan konteksteissa, joissa *käes*, *käest*, *kätte* ilmaisee olosuhdetta eli lähinnä säätilaa (49–50). Huomataan, että tässä merkityksessä tilassaolijakin voi olla eloton (51–52).

- (49) *Eriti haaratud on ta aga praegu oma kuumuse käes õhetama lõõnud näonahast* – –
Mutta erityisen otettu hän on nyt kuumassa punoittavista kasvoistaan – – (Sclomb Ilu)
- (50) *Liblikad kaovad valguse käest varju ja ilmuvad uuesti ootamatult nähtavale.*
Perhoset häviävät valosta varjoon ja ilmestyvät yllättäen uudestaan näkyviin. (Sclomb Ilu)
- (51) *Liiv levitab kuumade, kaua päikese käes seisnud pliiaatsite ja kuiva kollaka paberi lõhna.*
Hiekka hohkaa kuumien, pitkään auringossa olleitten lyijykynien ja kuivan keltaisen paperin tuoksua. (Sclomb Ilu)
- (52) *paat jäi tormi kätte* 'vene jäi myrskyn käsiin' (ESS)

Näkökulman vaihtuminen ja sitä kautta tilan ja olosuhteen ilmaiseminen *käsi*-sanan muodolla on mahdollinen sitten, kun sana on kielenkäyttäjien mielissä riittävästi etäännyntynyt alkuperäisestä 'kädellisen eturaajan' merkityksestä. *Käsi*-kantaisen postposition leviämistä on tietysti voinut tukea sairauden tai säätilan tapaisten voimien personifointi eli elollistaminen. Suomessa marginaalisen *olla taudin kourissa* -tyyppisen idiomien voidaan ajatella perustuvan juuri tähän.¹¹ Viron produktiivisen käytön perustana ei enää liene syytä ajatella tällaista metaforaa.

¹¹ Suomessa on viime vuosina kärsitty *laman kourissa*, mikä on saattanut auttaa tyyppin leviämistä, esim. *Yliopisto-opetus rahapulan kourissa* (HS 6.6.1998). Lama voidaan personifoida, entä rahapula?

4. Lopuksi

Olen toivoakseni havainnollistanut tällä esityksellä erityisesti sitä, kuinka sanan kielipillistumisaste voidaan ymmärtää osana ekstensiota. Tiivistelmänä esitän perusteet sille edellä esittämälleni väitteelle, että *käsi*-sana on virossa kielipillistuneempi kuin suomessa. Ensinnäkin voidaan todeta sanan produktiivisuus ja frekvenssi virossa. Esimerkiksi Sclob-aineiston *Ajaloo ilu* -romaanissa ja *Havukka-ahon ajattelijä* -teoksen viroonoksessa on viroonkielisiä, yksiselitteisesti omistusta tai olosuhdetta ilmaisevia *käsi*-sanan muotoja 42. *Havukka-ahon ajattelijassa* ja *Ajaloo ilu* -romaanin suomennoksessa *käsi*-sanon kielipillistyneitä muotoja on vain muutama.

Toiseksi virossa omistusta ilmaiseva *käes*, *käest*, *kätte* on mahdollinen puheaktiverbien yhteydessä. Tästä seuraa, että myös tiedon hallinta voidaan ilmaista *käsi*-kantaisella suhdesanalla. Suomessa tämä ei ole mahdollista. Edelleen virossa omistaja voi olla eläin tai jopa eloton entiteetti, suomessa taas ei-inhimillisten osallistujien esiintyminen on rajoitetumpaa ja elottomien osalta mahdotonta. Virossa sanan esiintymisympäristöä koskevat semanttiset rajoitukset ovat siis olennaisesti lieventyneet laajenemisen myötä.

Kolmanneksi tilan tai olosuhteen ilmaiseminen *käsi*-sanalla on mahdollista vain virossa. (Suomessa tyyppi on aivan marginaalinen.) Näissä konteksteissa elottomien tilanteeseen osallistujien määrä väistämättä kasvaa, onhan tila, niin sääolosuhde, sairaus kuin tunnekin, eloton. Tilan merkityksen on edellä katsottu perustuvan juuri tällaisen leksikaalisen diffuusion mahdollistamaan näkökulman vaihtoon. Näillä perusteilla siis viroon *käsi*-sanasta kehittyneen postpositio – adverbisarjan possessiivista merkitystä voidaan pitää vähemmän kielipillistyneenä kuin tilaa ilmaisevan. Kielipillistyneenä *käsi*-sanon produktiivisuuteen liittyy luonnollisesti syntaktisen kiinteyden kasvu. Tilaa ilmaiseva *käes*, *käest*, *kätte* toimii virossa vain postpositiona: tässä merkityksessään siitä on tullut rakenteen pakollinen osa.

LÄHTEET

Aineslähteet

Havu = HUOVINEN, VEIKKO: *Havukka-ahon ajattelijä*. Sclob.

Ilu = LUIK, VIIVI: *Ajaloo ilu*. Sclob.

LA = Lauseopin arkiston kokoelmat. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
RÄTSEP, HUNO 1978: *Eesti keele lihtlausete tüübid*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Emakeele Seltsi toimetised nr. 12. Tallinn: Valgus.

Sclob = *Studia comparativa linguarum orbis Maris Baltici*. Itämeren piirin kielten vertailuhankkeen aineisto. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.

WIEDEMANN, FERDINAND JOHANN 1875: *Grammatik der Estnischen Sprache. Zunächst wie sie Mit-*

- te lehtland wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte.* Commissionnaires de l'Académie Imperale des Sciences. St.-Petersbourg.
- Wied. = WIEDEMANN, FERDINAND JOHANN 1873 [1893]: *Estonisch-deutsches Wörterbuch*. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn [St. Petersburg]: Valgus
- ÕIM, ASTA 1993: *Fraseoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Muut lähteet

- ALHONIEMI, ALHO 1985: *Marin kielioppi*. Apuneuvoja suomalais-ugrialaisten kielten opintoja varten X. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- 1988: Postpositiorakenteiden synkroniaa ja diakroniaa. *Sananjalka* 30.
- BAKER, ROBIN 1985: *The development of the Komi case system*. A dialectological investigation. SUST 189. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- CAMPBELL, LYLE 1991: Some grammaticalization changes in Estonian and their implications. TRAU-GOTT, ELIZABETH C. and HEINE, BERND (toim.): *Approaches to grammaticalization. Vol. 1: Focus on theoretical and methodological issues*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- DELANCEY, SCOTT 1997: Grammaticalization and the gradience of categories: relator nouns and postpositions in Tibetan and Burmese. BYBEE, JOAN, JOHN HADMAN and SANDRA A. THOMPSON (eds.): *Essays on language function and language type*. Dedicated to T. Givón. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- EREL, MAIT – KASIK, REET – METSLANG, HELLE – RAJANDI, HENNO – ROSS, KRISTIINS – SAARI, HENN – TÄEL, KAJA – VARE, SILVI 1993: *Eesti keele grammatika II. Süntaks*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse instituut.
- 1995: *Eesti keele grammatika I. Morfologia. Sõnamoodustus*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse instituut.
- ESS = *Eesti-soome sõnaraamat*. 2., uuendatud trükk. Tallinn: Valgus.
- HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- HARRIS, ALICE – CAMPBELL, LYLE 1995: *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge studies in linguistics 74. Cambridge: Cambridge University Press.
- HEINE, BERND – CLAUDI, ULRIKE – HÜNNEMEYER, FRIEDERIKE 1991: *Grammaticalization. A Conceptual Framework*. Chicago: The University of Chicago Press.
- HOPPER, PAUL J. – TRAU-GOTT, ELIZABETH CLOSS 1993: *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HUUMO, TUOMAS 1995: Paikallissijan kieliopillistuminen datiivi-genetiivin funktioon: uralilaisen *n*-sijan ja itämerensuomalaisen adessiivin kehityksen vertailua. *Sananjalka* 37. Turku: Suomen Kielen Seura.
- HUUMO, TUOMAS – INABA, NOBUFUMI 1997: Irrallinen genetiivi ja omistusrakenteen ongelma. *Virtittäjä*.
- INABA, NOBUFUMI 1998: Suomalais-ugrialaisten kielten omistusrakenteesta: typologinen ja geneettinen näkökulma. PAJUNEN, ANNELI (toim.): *Kieliopillistumisesta, typologiasta ja analogiasta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ITKONEN, ERKKI 1960: Tšeremissin kielen sanaliittojen suhteesta yhdyssanoihin. *Virtittäjä*.
- ITKONEN, ESA 1997: *Maailman kielten erilaisuus ja samuus*. Helsinki: Gaudeamus.
- 1998: Mitä on kieliopillistuminen? PAJUNEN, ANNELI (toim.): *Kieliopillistumisesta, typologiasta ja analogiasta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- JAAKOLA, MINNA 1997: Genetiivin kanssa esiintyvien adpositioiden kieliopillistumisesta. LEHTINEN, TAPANI – LAITINEN, LEA (toim.): *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta*. Kieli 12. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LAAKSONEN, HELI 1997: Adessiivin käytön eroista virossa ja suomessa. Esitelmä XXIV Kielitie-teen päivillä Joensuussa 28.5.1997.
- LUUTONEN, JORMA 1997: *The variation of morpheme order in Mari declension*. Suomalais-Ugri-laisen Seuran toimituksia 226. Helsinki.
- ÖINAS, ZSUZSANNA 1993: Mõnest eesti ja soome possessiivtarindist. *Keel ja kirjandus* 9. Tallinn.

- ONIKKI, TIINA 1997: Kieliopin ja leksikon rajalla. LEHTINEN, TAPANI – LAITINEN, LEA (toim.): *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta*. Kieli 12. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- RÉDEI, KAROLY 1962: *Die Postpositionen in syrjänischen unter Berücksichtigung des wotjatischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1978: *Chrestomathia syrjaenica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- SALMINEN, TARU 1997: Kvasirakenteen kieliopillistuminen. LEHTINEN, TAPANI – LAITINEN, LEA (toim.): *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta*. Kieli 12. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. Lexica societatis finno-ugricae XII. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 1974–1981.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä*. Etymologinen sanakirja. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 1992–1995.
- SUIHKONEN, PIIRKKO 1995: *Udmurt–English–Finnish dictionary with a basic grammar of Udmurt*. Lexica societatis feno-ugricae XXIV. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- TIKKA, TOIVO 1992: *Vepsän suffiksoituneet postpositiot. Kieliopillisiin sijoihin liittyvä suffiksoituminen*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 22. Uppsala.
- TUOMIKOSKI, RISTO 1973: Adjektiivin ja adverbien erosta. *Virtittäjä*.
- UEW = *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz / Budapest: Akadémiai Kiadó. 1988–1991.

KRISTA OJUTKANGAS: *A Finnic viewpoint on grammaticalization*

Metaphor is often considered to be the basis of the semantic development of grammatical units. Grammaticalization begins with structural re-analysis, when the internal relations of the structure are perceived in a new way. Both metaphor and re-analysis are based on a similarity of structures, i.e. on analogy: thus in grammaticalization both the new meaning and the new grammatical role of the word is guided by analogy. The new rule, created by re-analysis, has conditions of application, and the extension of the rule means removing these conditions. The conditions are often lexical requirements that must be met in order for the rule to apply, and the removing of such conditions is called lexical diffusion. In grammaticalization a central part of extension is that the meaning of the grammatical unit becomes more abstract: a wider distribution of the unit also makes a wider meaning possible.

Formally, a grammaticalizing word changes the category it belongs to: a member of an open class typically becomes a member of a closed class. In the process the word wears down phonologically and intonationally, i.e. it is shortened, becomes a clitic and finally an affix. Grammaticalization is typically considered to be an unidirectional process. A lexical word can become grammatical, and a grammatical unit with a spatial meaning can gain more abstract meanings, but not vice versa. Unidirectionality is indeed characteristic of the development of grammatical units, but this unidirectionality is not self-evident.

Nouns referring to body parts are typical sources of grammaticalization, basically for two reasons. First of all, the human body, the individual's closest environment, is the stable reference point for our conceptualization of the world. Secondly, body part nouns are relational by nature, and therefore natural sources for adpositions.

In this article the word *käsi* 'hand' is used in illustration. It is more grammaticalized in Estonian than in Finnish. In the following, I give evidence in support of this claim. In the two novels of the Sclobm corpus used in this study, there are 42 occurrences of unambiguously grammatical uses of the word *käsi*, while in the Finnish counterparts of these texts there are only a few such occurrences. The grammaticalization level of the word can be understood as extension: we can examine how the semantic conditions of the distribution of the postposition/adverb have been weakened. In Estonian, speech-act verbs are possible predicates in the expressions of possession. From this it follows that the possession of knowledge and information too can be expressed by the inner local case forms of the word *käsi*. In Finnish this is not possible. In Estonian the possessor can be an animal or even an inanimate entity, while in Finnish the occurrence of non-human participants is more restricted and that of inanimates impossible. Expressing state and conditions with postpositions formed with the word *käsi* is in practice possible only in Estonian; in Finnish this type is very marginal. In these contexts the number of inanimate participants inevitably increases, since states are inanimate. The meaning of a state is based on the change of viewpoint, which is made possible by lexical diffusion. The possessive meaning of the postposition/adverb developed from the word *käsi* can be considered less grammaticalized than the meaning of state. The productivity of the form, mentioned above, is of course connected with the increase in syntactic consistency. In the meaning of state, *käes*, *käest*, *kätte* functions only as a postposition: in this meaning it has thus become an obligatory part of the structure.